

הרב יהודה זולדן, שבות יהודה וישראל, ירושלים תשס"ז, עמ' 146-158

י

פיצוי כספי בעקבות עקירה מיישוב

מבוא

- א. סמכות שלטון להפקיע קרקעות ורכוש לטובת הכלל
 - ב. האיסור למסור שטחי ארץ ישראל לריבונות גויים – על המדינה ועל היחיד
 - ג. כניסה למשא ומתן על גובה הפיצויים וקבלתם
 - ד. קבלת פיצויים לאחר שאדם גורש ופונה בעל כורחו ושלא לרצונו
 - ה. הפרשת מעשר כספים מהפיצויים
- סיכום

מבוא

הבסיס לדיון הלכתי בשאלת ניהול משא ומתן לשם קבלת פיצוי כספי בעקבות עקירה וגירוש יהודים מבתיהם וממקומם, הוא שמסירת חבלי ארץ ישראל אלו לגויים היא איסור הלכתי. לאחר שהכנסת חוקקה את חוק פינוי-פיצוי ובו סעיפים רבים שתכליתם לפצות כספית את התושבים המגורשים על עגמת הנפש ועל רכוש – מגרש, בית, חממות, מבני תעשייה ועוד – נקראו תושבי אותם מקומות לבוא למנהלת סל"ע (=סיוע לתושבי עזה), ולהיכנס למשא ומתן כספי על גובה הפיצויים. בשלב ההוא, בטרם ביצוע הגירוש, האם מותר היה להיכנס למשא ומתן על קבלת פיצויים? האם אין בכך שיתוף פעולה וסיוע לגוף שפועל בניגוד להלכה? ולאחר שהגירוש כבר בוצע – האם בשלב זה מותר לקבל פיצויים, או שגם כעת המפוצים נהנים מכסף שהגיע להם בעקבות עברה? יש שהצהירו ברבים שהם אינם מעוניינים לקבל את הפיצוי המגיע להם, ממידת חסידות, מאחר שהוא מגיע להם בעקבות עברה. האמנם יש בזה מידת חסידות? יש להעיר שבודדים העלו את השאלה הזו, ואין לראות בה תופעה.¹

א. סמכות שלטון להפקיע קרקעות ורכוש לטובת הכלל

1. ראה למשל: עיתון 'נקודה', מרחשון תשס"ו, מס' 285, עמ' 62.

מבחינה עקרונית, מותר לשלטון להפקיע קרקעות ורכוש לצרכי הכלל כחלק מסמכותו ומתפקידו של מלך לדאוג לצרכי הכלל. אין זה גזל, ומותר ליהנות ולהשתמש במה שהופקע. כך בגמרא בבבא קמא ק"ג ע"ב: "אמר שמואל: דינא דמלכותא דינא. אמר רבא: תדע, דקטלי דיקלי וגשרי גישרי ועברינן עליהו". וכך פסקו הרמב"ם בהל' גזלה ואבדה ה', יז והשו"ע חו"מ סי' שסט, ו.

על בסיס עיקרון זה מותר לשלטון לסלול כבישים, לבנות מבני ציבור וכדומה, על חשבון רכוש פרטי, כי טובת הכלל גוברת על טובתו של היחיד. כאמור ברמב"ם, על השלטון לפצות את בעלי הרכוש.² לו למשל הייתה מחליטה ממשלה לעקור יישובים ממקומם, אך להשאיר את המקום בריבונות מדינת ישראל (ולהפוך את המקום לטח אימונים, פארק תעשייה, שמורת טבע, וכד'), לא היה בדבר שום איסור הלכתי. היה ניתן לבצע את העקירה עם כל הצער והכאב שיש בדבר, אלא שהיה על הממשלה לפצות את התושבים כראוי.³

ב. האיסור למסור שטחי ארץ ישראל לריבונות גויים – על המדינה ועל היחיד

אלא שבנידון שלפנינו, גם אם הממשלה סבורה שהפקעת האדמות והרכוש היא לטובת הכלל, הרי שהדבר איננו נועד לשם סלילת כבישים או מבני ציבור המשרתים את כלל האוכלוסייה, אלא נועד לשם מסירה לנכרים שיחילו את ריבונותם על הארץ.

דבר זה הוא אסור על פי ההלכה. בתורה נאמר: "לא תחנם" (דברים ז, ב), וכן נאמר: "והארץ לא תמכר לצמיתות כי לי הארץ" (ויקרא כה, כג). אנו מצווים שכאומה נהיה אנו הם אלה שמיישבים את הארץ וריבוניים בה, ולא אף אומה אחרת (רמב"ן, הוספות לספר המצוות, מצות עשה ד). האיסור למסור חלקים מארץ ישראל לבעלות נכרית חל בראש ובראשונה על המדינה כיישות ציבורית, מאחר שמהותה ותוכנה של מצות יישוב ארץ ישראל קשורים לממד הלאומי שבה.⁴

2. בסמכות של שלטון להפקיע רכוש לצרכי הכלל, כבר האריכו רבות ולכן הסתפקנו בהצגת העיקרון. ראה במאמר: "גבולות הפגנות ומחאות", הערה 5.

3. לא ניכנס לדון במאמר זה לדון במה שקשור לעקירת בתי כנסת, בית קברות וכד'.

4. גם בעניין איסור מסירה של שטחי ארץ ישראל לגויים עסקו רבים, ולכן לא ראינו צורך להרחיב בזה. להלן פוסקים שאסרו מסירת חלקים מארץ ישראל לידי נכרים: הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא, "החזרת שטחי ארץ ישראל", מורשה, ט (תשל"ה), עמ' 21-15; הרב עובדיה יוסף, "החזרת שטחים מארץ ישראל במקום פיקוח נפש", תורה שבעל פה, כא (תשמ"מ), עמ' יב-כ; הרב שאול ישראל, "מסירת שטחים מארץ ישראל במקום פיקוח נפש", חוות בנימין, א עמ' צד-קו; הרב

עם זאת שעיקר האיסור הוא ביחס לרשויות המדינה, גם לאדם פרטי אסור להיות שותף לכך. במשנה בעבודה זרה פ"א מ"ח נאמר:

אין משכירין להם בתים בארץ ישראל ואין צריך לומר שדות, ובסוריא משכירין להם בתים אבל לא שדות, ובחוץ לארץ מוכרין להם בתים ומשכירין שדות – דברי רבי מאיר. רבי יוסי אומר: בארץ ישראל משכירין להם בתים אבל לא שדות, ובסוריא מוכרין בתים ומשכירין שדות, ובחוצה לארץ מוכרין אלו ואלו.

מכירת בית לגוי הוא איסור תורה – לא תחנם, ולדעת רבי מאיר חכמים גזרו שגם אין להשכיר בתים ובוודאי לא שדות, מאחר שמלבד איסור לא תחנם הוא מפקיע את השדה ממעשרות. ר' יוסי חולק, ולפיו אין איסור להשכיר בית לגוי אלא רק להשכיר שדות.

אף שר' מאיר ור' יוסי נחלקו בשאלה אם מותר להשכיר בית בארץ ישראל לגוי, הם מסכימים שבכל מקרה אסור למכור בית לגוי, והעושה כן עובר על איסור לא תחנם. כך פסק הרמב"ם בהלכות עבודה זרה י, ג. וכן הטור יו"ד סי' קנא, והשו"ע שם, ח.

אין הלכה זו סותרת את הנהוג בשביעית למכור קרקע לגוי. כך כתב הרב צבי פסח פרנק, שו"ת הר צבי, יו"ד סי' קכג:

שיש לומר שכיון שעיקר האיסור באזהרת לא תחנם אין היא תלויה במעשה הקנין, אלא המטרה היא שהגוי לא יחנה בקביעות בארץ, ולכן בהיתר מכירה לענין שביעית שנהגו שהמכירה מסודרת באופן בטוח כזה שהיא לא תביא את הגוי להשתקע בארץ בקביעות, יתכן לומר שאע"פ שהקנין חל, אבל כיון שהגוי לא יבוא עי"ז לשיבת קבע אין זה איסור שאסרה תורה ואין זה בכלל לא תחנם. ...דלישנא דקרא מוכיח

אליהו בקשי דורון, "באיסור העברת קרקע בא"י לנכרים", שו"ת בנין אב, חלק א סי' לח; הרב בן ציון קריגר, "מסירת שטחי ארץ ישראל לנכרים", תחומין, ח (תשמ"ז), עמ' 336-310; הרב אליהו רחמים זיני, ארץ חמדתנו – בירור הלכתי יסודי לגבי האיסור המוחלט של מסירת שטחי ארץ ישראל לשלטון נכרים בכל מצב ובכל זמן; הרב יעקב אריאל, "ההיבטים ההלכתיים של בעית הנסיגה מארץ ישראל", שו"ת באהלה של תורה, חלק ד, עמ' 107-88; אליאב שוחטמן, ויעמידה ליעקב לחק, עמ' 67-15. ראה עוד: הרב ד"ר חיים בורגנסקי, "לא תחנם – לגלגולו של ציווי", תרבות יהודית בעין הסערה – ספר היובל ליוסף אחיטוב, עין צורים תשס"ב, עמ' 537-568.

על עצמו דשורש האיסור הוא זה שמביאו לידי ישיבת קבע ולא דעצם הקנין הוא האיסור.⁵

האיסור הוא שלא להביא לידי כך שהגויים ישבו ישיבת קבע בארץ. לא רק זאת, במכירת קרקע בשביעית לגוי מדובר על הקניית קרקע לבעלות פרטית של גוי, אך הריבונות נשאת של עם ישראל. בעוד שהמדובר כאן הוא בהעברת הבעלות ללא מגבלת זמן לריבונותם של הגויים, ודבר זה חמור יותר.⁶

ג. כניסה למשא ומתן על גובה הפיצויים וקבלתם

מה הדין אם אדם בכל זאת מכר את ביתו לגוי בארץ ישראל? האם הוא רשאי ליהנות מהכסף? במקרה שלפנינו תושבי גוש קטיף וצפון השומרון, לא רצו כלל לעזוב את מקומם, ועקירתם ממקומם היא בניגוד לרצונם. הם גם לא מכרו את בתיהם ורכושם בצורה ישירה לגויים, אם כי חלק מהכסף למימון העקירה והגירוש התקבל בעקבות משאים ומתנים שניהלה ממשלת ישראל ובאי כוחה עם מדינות התומכות ברשות הפלשתינאית ומסייעות לה כספית (על ידי רכישת חממות ומבני ציבור וכד') ועם הרשות הפלשתינאית עצמה. אמנם הפיצוי הכספי שאמור להגיע לידי המתיישבים לא בא כתוצאה ממשא ומתן ישיר עם גויים, אך בכל זאת נשאל: האם כניסה למשא ומתן על פיצויים טרם ביצוע העקירה מהווה סיוע או אף מעין הסכמה למהלך? האם מותר ליהנות מהכסף? ומה הדין לאחר שכבר בוצע הגירוש, האם אז מותר לקבל פיצויים? בגמרא בגיטין מד ע"א נאמר:

תניא: המוכר ביתו לעובד כוכבים⁷ – דמיו אסורין.

רש"י שם מסביר: "המוכר ביתו לעובד כוכבים – בארץ ישראל, דאמר קרא 'לא תחנם', לא תתן להם חנייה בקרקע". הריטב"א שם כותב, כי מאחר שהמוכר עבר על איסור תורה – לא תחנם – במכירת הקרקע לגוי, "לפיכך קנסוהו שאם מכר שיהיו דמיו אסורין".⁸

5. דברים דומים כתב גם הרב ישראל יהושע מקוטנא, שו"ת ישועות מלכו, יו"ד סי' נה; וכן הרא"ה קוק, שו"ת משפט כהן, סי' סח.
6. האריך בזה אליאב שוחטמן, ויעמידה ליעקב לחק, "איסור לא תחנם", עמ' 29-20; "תחולת איסור לא תחנם על הרשות המדינית", עמ' 35-30, זאת בתשובה לדברי הרב חיים דוד הלוי, שו"ת עשה לך רב, חלק ד, סי' א, אשר טען שלא חל איסור לא תחנם על המדינה אלא רק על אדם פרטי.
7. ראה דקדוקי סופרים השלם, גיטין, חלק ב, עמ' רח. בחלק מכתבי היד כתוב לאומות העולם.
8. דברים דומים כותבים גם היד רמה והמאירי על גיטין שם, וכן בספר כפתור ופרח פרק י. לדעת הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, יו"ד ג, סי' לד, כך סובר גם הראב"ד על פי השגתו על

לפי רש"י והסוברים כמותו, לאדם אסור ליהנות מכסף שניתן לו עבור ביתו שבארץ ישראל אם הוא נמכר לגוי. זהו קנס שקנסו חכמים את העושה כן. אלא שהרמב"ם בהלכות עבודה זרה ט, יג, הביא להלכה גמרא זו במשמעות אחרת:

המוכר בית לעבודת כוכבים דמיו אסורים בהנאה ויוליכם לים המלח, אבל עובדי כוכבים שאנסו ישראל וגזלו ביתו והעמידו בו עבודת כוכבים דמיו מותרין וכותב ומעלה בערכאות שלהם.

הרמב"ם מפרש שמדובר כאן על אדם המוכר ביתו לעבודה זרה, לא לגויים, וכך כתב גם הבית יוסף, על הטור י"ד סי' קמג.⁹ הכסף משנה שם מסביר, שהרמב"ם לא פירש כרש"י מאחר שלא נראה לו שהדמים יהיו אסורים שהרי הם אינם חליפי איסורי הנאה. האור שמח (שם) כותב שמקור הרמב"ם הוא בתוספתא עבודה זרה ז, ב,¹⁰ שם נאמר:

המוכר ביתו לעבודה זרה דמיו אסורין ויוליך הנאה לים המלח. אבל גוים שאנסו אחד ונטלו ביתו והעמידו בו עבודה זרה דמיו מותרין וכותב ומעלה בערכיים.

יש אם כן דמיון רב בין התוספתא הזו בעבודה זרה לבין הברייתא המובאת בגמרא בגיטין מד ע"א; אף על פי כן, הנושא של התוספתא הוא בית לשם עבודה זרה ולא בית למגורי גויים. לפי הרמב"ם הסיבה לאיסור הנאה מדמים היא לא קנס של חכמים אלא משום שאלו דמי עבודה זרה או דמי תשמישי עבודה זרה.¹¹ הרמב"ם עסק בדיני 'לא תחנם' בהלכות עבודה זרה בפרק י, ואילו הלכה זו פסקה הרמב"ם בהלכות עבודה זרה פרק ט, שם הוא עוסק באיסורי הנאה מעבודה זרה. הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, י"ד ג, סי' לד, כותב שהנפקא מינה בין השיטות היא בדבר מכירת בית לנכרי בחוץ לארץ. לרש"י אין כל מניעה בדבר, ואילו

הרמב"ם בהל' עבודה זרה ט, יג. הרש"ש בחידושו לגיטין שם תמה מדוע הר"ף, הרא"ש והשו"ע השמיטו דין זה. הרב דוד פרדו, חסדי דוד על התוספתא בעבודה זרה ז, ב, כותב שהבנת רש"י את הברייתא בגמרא בגיטין מד ע"א נכונה, ולא ניתן לפרש זאת אחרת. לעומתו מפרש הרב אליעזר פריד, חתנו של הרב יצחק מוולוז'ין, שו"ת חוט המשולש, חלק ג, סי' כח, שלפי פשט הסוגיה אין היא עוסקת בקנס חכמים אלא בדבר שאסור מעיקר הדין.

9. הבית יוסף כתב זאת בשם הארחות חיים (הל' עבודה זרה אות טו) וכן כתב בספר כל בו, סי' צז.

10. כך כתבו גם בשו"ת אור המאיר, סי' ו ס"ק ו, ובשו"ת חזון נחום, סי' סב.

11. כך פירש את הרמב"ם בחסדי דוד על התוספתא שם. לפיו, לא נראה לרמב"ם שיש מקום לקנס חכמים על מי שעובר על איסור לא תחנם.

לרמב"ם יהיה הדבר אסור מהחשש שהקונה יעבוד בבית עבודה זרה, או שיעשה את הבית עצמו עבודה זרה.¹² יש להוסיף שלחילופין, תהיה נפקא מינה בין רש"י לרמב"ם באשר למכירת בית בארץ ישראל לגוי שאיננו עובד עבודה זרה. לרש"י יהיה אסור, ולפי הרמב"ם יהיה מותר.

מכאן שעל פי הרמב"ם אין מקור לכך שיש לקנוס את המקבל כסף בגין רכושו שבארץ ישראל שנמכר לגוי, ופרשנות רש"י וראשונים נוספים לדברי הגמרא לא נפסקה להלכה. רק מי שמכר רכושו לעבודה זרה אסור לו ליהנות, אך לא בשל קנס, אלא בשל האיסור ליהנות מעבודה זרה או מתשמיש עבודה זרה. אף על פי כן גם לרמב"ם יש בדבר איסור, וגם לאדם פרטי אסור להביא לידי כך שבית או שדה בארץ ישראל שהיה בבעלותו יועבר לרשות גויים, אם כי אין לקנסו.¹³ מחלוקת ראשונים דומה מצאנו בסוגיה אחרת בהמשך הפרק בגמרא בגיטין שם, וגם שם רש"י הוא המפרש תקנה של חכמים כקנס למי שמכר קרקע לגוי. כך נאמר במשנה בגיטין מז ע"א:

המוכר את שדהו לעובד כוכבים – לוקח ומביא ממנו בכורים, מפני תיקון העולם.

רש"י שם מפרש:

12. על הנפקא מינה בין רש"י לרמב"ם עמד גם פאת השולחן פרק א ס"ק מא.
 13. התייחסות חריפה מאוד למי שמוכר ביתו לגויים בשל בצע כסף, מצאנו בדברי הרב אליהו בקשי דורון, "באיסור העברת קרקע בא"י לנכרים", שו"ת בנין אב, חלק א סי' לח. בדבריו הוא זן מצד איסור לא תחנם, והאם האיסור חל על גוים שאינם עובדי עבודה זרה, ומספר על דיון שהתקיים בירושלים בדבר מכירת מגרש שתכננו לבנות עליו בית חולים והשכנים התנגדו ולא הייתה ברירה אלא למכור לנכרים, ולאחר דיון בין הרב יעקב שאול אלישר (שו"ת מעשה איש סי' ב), לבין הרב שמואל סלנט (מובא אצל הרב שמחה במברגר, שו"ת זכר שמחה סי' ריד), חתמו שניהם שאין למכור קרקעות אלו לנכרים. מסקנת התשובה היא: שמכירת קרקע לגוי בארץ ישראל יש בה משום ביטול מצות יישוב הארץ, פגיעה בקדושת הארץ והפקעת המצוות התלויות בה, ולדעת הרמב"ן זה הלאו 'והארץ לא תמכר לצמיתת'. ולהיפך קניית קרקעות מיד הנכרים היא עיקר מצות יישוב א"י. והוא מסיים: "כששומעים אנו שאותו קנין גבוה נמכר תמורת בצע כסף, הקרקע שנגאלה בדם ויזע מופקרת שוב לידי נכרים. האם נשאיר את פירות הגאולה, את קדושת הארץ, למכירה וחילול תמורת בצע כסף? שומה עלינו להוקיע את הבוגדים, לעמוד על חומרת האיסור, לחסום את הדרך בפני עוברי עבירה כפי שעשו חז"ל, ולא לתת שתמכר הארץ לצמיתות. חייבים אנו לדאוג לכך שגאולת הארץ תישאר גאולת עולם... נעודד קניית קרקעות בשטחים המשוחררים, ונקיים: 'גאולה תתנו לארץ'."

הכי גרסינן: לוקח ומביא בכורים – בכל שנה צריך ליקח מן העובד כוכבים ביכורי פירותיה בדמים יקרים ומביאם לירושלים. מפני תיקון העולם – שלא יהא רגיל למכור קרקע בארץ ישראל לעובד כוכבים, וגם אם מכר יטריח לחזור אחריה ולפדות.

את דברי רש"י מסביר היד רמה שם (וכן בריטב"א כת"י [הוצאת מוסד הרב קוק]):

רש"י פירש קנסוהו רבנן למוכר שיתן ביכורי שדהו כל שנה ושנה מן הגוי אפילו בדמים יקרים ולהביאם לירושלים, כדי שלא יהיה כל אחד ואחד הולך ומוכר שדהו לגוי ועבר משום לא תחנם.

מלבד הקנס שאין ליהנות מהכסף בשל האיסור למכור קרקע לגוי בארץ ישראל, הוא אף חייב לרכוש את פירות הביכורים ולהפרישם. תוספות וראשונים רבים חולקים על רש"י, ודבריהם נשענים גם על גרסה אחרת במשנה. כך כותב תוספות שם ד"ה לוקח:

לוקח ומביא בכורים – זו גירסת הקונט' דקנסינן ליה לחזור וליקח ממנו. אבל כולי האי לא קנסינן ליקח ממנו להפריש תרומות ומעשרות. ...ואומר ר"ת דברוב ספרים לא גרסינן ומביא בוי"ו. והכי קאמר: כל אדם הלוקח ממנו מביא בכורים, לא שנא מוכר לא שנא אחר. ורבינו חננאל גרס הלוקח מביא כו' וכן בירושלמי.

על פי דברי רבנו תם אין מדובר כאן כלל על קנס, אלא על תקנה אחרת, וכפי שמסבירו הריטב"א (כת"י שם):

ומפרש ר"ת דהכי פירושו, דאף על פי שמן התורה לא היה צריך להביא ביכורים, מכל מקום תקנת חכמים היא דהלוקח מביא ביכורים כדי שיהיה חביב להם ליקח שדות המכורים לגוי, מתוך שיכולים להביא פירות מאותה שנה.¹⁴

לפי גרסת רבנו חננאל אין הכוונה שעל המוכר לקנות את פירות הביכורים מהגוי, אלא כל אדם אחר שיקנה פירות מהגוי, יצטרך להביא ביכורים.

14. המהר"ם שיף שם מפרש שהתקנה היא שכל יהודי הקונה פירות מאותו גוי יצטרך להפריש ביכורים וממילא יימנעו מלקנות ממנו, ואז הגוי ירצה למכור את הקרקע חזרה ליהודי. ראה גם ברמב"ם בפירוש המשנה.

הסבר שלישי נמצא בדברי הרמב"ם בהל' ביכורים ב, טו: "המוכר שדהו לעכו"ם וחזר ולקחה ממנו, הרי זה מביא ממנה בכורים". גם לפיו, אין מדובר על קנס, אך הרמב"ם מציין הלכה זו רק בהקשר למוכר שחזר וקנה. אמנם בפירוש המשנה לרמב"ם (גיטין פ"ד מ"ט) האריך הרמב"ם להסביר את השתלשלות התקנה:

וכבר ביארנו בכמה מקומות בסדר זרעים שכלל הוא אצלנו אין קנין לגוי בארץ ישראל להפקיע מן המעשרות, ולפיכך הקונה מן הגוי יביא מן התורה. וכאשר ראו חכמים שהיו מעלין את דמיה כדי לקנותה מן הגוים התקינו שהקונה מן הגוי לא יביא בכורים כדי שיראו שכבר פחתה קדושתה ולא ישתדלו לקנותה מהם, וכאשר ראו שהדוחק מביאם לידי כך, ודבר זה גורם שתשאר בידי הגוים ותשתקע בידם, התקינו שהקונה ממנו יביא כדי שידע שאין קנין גוי בארץ ישראל קנין גמור, וישתדל לפדות אותה השדה מידו שהרי יש בה קדושה וחובת מתנות.

נראה אם כן, שיש שלוש גרסאות במשנה:

א. גרסת הבבלי על פי רש"י: "המוכר את שדהו לעובד כוכבים – לוקח ומביא ממנו בכורים".

ב. גרסת הירושלמי, גיטין ד, ט, שמביא רבנו חננאל: המוכר את שדהו לעובד כוכבים, ישראל הלוקח מביא ממנו בכורים".

ג. גרסת הרמב"ם, הל' ביכורים ב, טו: "המוכר את שדהו לעכו"ם, וחזר ולקחה ממנו, הלוקח מביא ממנו ביכורים"¹⁵.

רש"י הוא היחידי שרואה בתקנה זו ממד של קנס. ייתכן שרש"י רואה קשר ישיר בין שני הקנסות של חכמים על מי שמוכר בית לגוי. קנס על הכסף שקיבל, וחובתו לקנות את הביכורים מהגוי ולהפרישם. ראשונים אחרים לא פירשו כך.

כאמור, תושבי גוש קטיף וצפון השומרון לא רצו כלל לעזוב את ביתם, ותכנית הגירוש נכפתה עליהם, כך שלכאורה אין מקום כלל לדון אם יש לקנוס את מי שנכנס למשא ומתן בדבר קבלת פיצויים, ואף אם בית המקדש היה קיים, לא היינו קונסים אותו שיביא ביכורים.

15. גרסאות אלו באות לידי ביטוי גם בכתבי היד השונים. לביורן של הגרסאות השונות ראה: יעקב ח' חרל"פ, ארץ ישראל במשנתם של תנאים ואמוראים, ירושלים תשס"ד, עמ' 221-232.

אלא שיש לדון מחשש אחר. תנועה של אנשים רבים המנהלים משא ומתן על גובה הפיצויים, הייתה מביאה לידי החלשת המאבק הציבורי. הדבר היה מתפרש כהכרה בכך שתכנית הגירוש תבוצע בכל מקרה, והיה מחליש את כוח העמידה של הציבור. במלחמות ישראל מול אויבים מצאנו שמותר אף לפגוע במי שנסוג לאחור: "שתחילת ניסה – נפילה" (סוטה מד ע"ב). כאן אין זו מלחמה מול אויבים, אלא לצערנו נגד תכנית שגזרה ממשלת ישראל, אבל בכל זאת התנהל מאבק ציבורי רחב על מנת לנסות למנוע את הגירוש. הצטרפותם של רבים לפעילויות השונות נגד התכנית, הייתה בשל העמידה האיתנה של תושבי גוש קטיף, שהמשיכו עד הגירוש לנהל אורחות חיים כמעט כרגיל, ויש אף ששתלו שתילים חדשים מספר ימים לפני שהחל הגירוש להתבצע. אכן רוב הציבור נשמע להוראות מנהיגי המאבק, ולא נכנס למשא ומתן על פיצויים, על אף לחצים ופיתויים רבים. אך עם זאת נראה, שאין בסיס הלכתי להטיל קנס על מי שבכל זאת ניהל משא ומתן, מה גם שאיש לא ראה אגורה אחת לפני ביצוע הגירוש.¹⁶

ד. קבלת פיצויים לאחר שאדם גורש ופונה בעל כורחו ושלא לרצונו

לשיטת הראשונים הסוברים שקונסים אדם שמכר ביתו בארץ ישראל ואין לו ליהנות מהדמים, מה הדין אם אדם גורש מביתו בעל כורחו? בהמשך הברייתא שם בגיטין מד ע"א נאמר:

ועובד כוכבים שאנס ביתו של ישראל, ואין בעליו יכול להוציאו לא
בדיני ישראל ולא בדיני עובדי כוכבים – מותר ליטול את דמיו, וכותב
ומעלה בערכאות שלהן, מפני שהוא כמציל מידם.

אם אדם נאנס הוא יכול לתבוע פיצוי על הפסדיו, אף בפנייה לערכאות. רש"י שם כותב שהחידוש בכך שהוא יכול לפנות לערכאות, הוא שהדבר מותר על אף שהוא מחשיב אותם בכך. תוספות (שם ד"ה וכותב) כותב בשמו של רבנו תם שהנימוק הוא: "דאע"ג דנראה כמקיים המקח שר". הרשב"א (בחידושי לגיטין שם) מביא את דברי ר"ת, ומוסיף: "דנראה כמקיים את המקח לרצונו", דהיינו שהוא יכול

16. כדי למנוע את ההיגררות של יחידים לניהול משא ומתן כספי, וגם כדי להשיג הישגים טובים יותר אם בכל זאת הגירוש יתמש, הוקם פורום משפטי חיצוני, בשיתוף נציגי יישובים (מזכירות, ועדות וכד'), שאנשיו פעלו בוועדות הכנסת בשלבי חקיקת חוק פינוי פיצוי, וגם אחר כך בבתי המשפט. הנחייתם לאורך כל הדרך הייתה, שניהול משא ומתן כקבוצה וכקהילה יעיל יותר מאשר עמידתו של אדם פרטי המנהל משא ומתן, ואכן הוכח שהם צדקו.

לפנות לערכאות למרות שנראה כמקיים המקח לרצונו. מחלוקת הראשונים היא בהסברת הסיבה לפיה היה מקום לכאורה לאסור לפנות לערכאות על מנת לקבל כסף עבור הבית שנלקח בכפייה. אם הפנייה לערכאות מלמדת על כך שהנאנס מחשיב את הערכאות או אף מהנה לעבודה זרה, או שבכך הוא מבטא הסכמה, אמנם בדיעבד, להעברת הבעלות על ביתו לידי הגוי האנס.

נראה להציע שמחלוקת רש"י ור"ת היא בשאלה: האם היות המכר של הקרקע באונס, עוקר את איסור 'לא תחנם', או שהאיסור קיים, אך בכל זאת מותר לתבוע בערכאותיהם? לרש"י הבעיה היא באמת בעצם הפנייה לערכאות, ואילו לר"ת על פי הרשב"א עיקר הבעיה היא שייתכן שהוא עובר על לאו אם נראה שהמקח לרצונו למרות האונס, והברייתא מלמדת שאין בזה איסור. אמנם אם ניכר שהמוכר אכן מרוצה למרות שהוא נאנס למכור (פותר לו בעיה כלכלית, הוא יקבל פיצויים גדולים יותר מהשווי שהיה לו עד האונס וכד'), יהא אסור ליהנות מהכסף. הרב אשתורי הפרחי בספר כפתור ופרח פרק י (מהד' ביהמ"ד להלכה בהתיישבות, עמ' קצג-קצד), לומד מברייתא זו:

ישראל הדר בעיר שכולה גויים בארץ ישראל, ורוצה להעתיק דירתו לעיר אחרת, ויש לו שם בית, שיכול למוכרה לגויים, כי הוא מתיירא שהגויים יחריבוהו, או שיחזיקו בו וידורו שם בעל כרחו. וכן נמי אם הוא בעיר שרובה ישראל, ואנסוהו זוזי, ואין שם ישראל שיקנהו אפילו בזול. וברייתא דגוי שאנס ביתו של ישראל, והירושלמי דמקום שנהגו למכור, מסייע לן.

הוכחתו של הכפתור ופרח היא מהסוגיה שהבאנו לעיל, בעניין הקנס שקנסו את המוכר, שעליו להביא ביכורים:

ומסתברא דהוא הדין נמי לשדה, דהא אמרינן שלהי פרק השולח גט (גיטין מז ע"א) המוכר שדהו לנכרי לוקח ומביא בכורים מפני תקון העולם. וכתב רש"י ז"ל: 'הכי גרסינן לוקח ומביא, בכל שנה צריך ליקח מבכורי פירותיה בדמיו ומביאן לירושלים. מפני תיקון העולם, שלא יהא רגיל למכור קרקע בארץ ישראל'. וזה יש לנו לומר שמכרו באונס אחד מאלו האונסים שהזכרנו או כיוצא בהם. וכן הענין בכל מקום שהזכירו מכירת קרקע לגוי בארץ ישראל.

הרב יעקב בצלאל ז'ולטי, ("החזקת השטחים המשוחררים", קובץ תושבע"פ, יא [תשכ"ט], עמ' מג-נד), הקשה על דברי הכפתור ופרח:

איך אפשר לומר דמיירי שמכרו באונס אחד מאלו האונסים, והרי במקרה של אונס לא שייך לומר "שלא יהא רגיל למכור", ומשום כך לתקן תקנה מפני תיקון העולם שיהא לוקח ומביא ממנו ביכורים? ועוד שעצם דברי הכפתור ופרח צריכים עיון, היכן מצינו שיש היתר לעבור על איסור לאו משום הפסד ממון? ...לכן נראה בדעת רש"י בגיטין שם, שאם יש כבר קרקע לעכו"ם בארץ ישראל, אין איסור "לא תחנם" למכור לו קרקע אחרת. וכדי שלא יהא רגיל למכור להם קרקע בא"י, תקנו שיהא לוקח מביא ממנו ביכורים.¹⁷

על פי דברי הכפתור ופרח, גם אם אדם מכר לגוי באונס, יש לקנוס אותו לשיטת רש"י לקנות מהגוי פירות בדמים יקרים. לדברי הר"ב ז'ולטי, אין כל כך טעם לקנוס מי שמכר בעל כורחו.¹⁸

במציאות שלפנינו אין מדובר במקרה בו מתייבשי גוש קטיף וצפון השומרון רצו מיזמתם להעתיק את דירתם למקום אחר, אבל בפועל בתייהם הוחרבו, ולא הייתה כל אפשרות להישאר לגור במקום תחת ריבונות פלשתינאית. אונסם הוא חמור יותר ממה שמתאר הכפתור ופרח. ניתן להחיל עליהם את הסברו של הרב צבי פסח פרנק, לדברי הכפתור ופרח: "דבשביל הפסד ולטובת הישראל, ליכא משום לא תחנם ואינו אלא כמציל מידם".¹⁹

המסקנה היא שאם אכן אדם גורש בעל כורחו מביתו, יהיה מותר לו לקבל פיצויים בגינו. אמנם בנידון שלפנינו מדובר על ממשלת ישראל שגירשה בכוח את

17. האם יש איסור לא תחנם כשלגוי יש אדמות בארץ ישראל. החזון איש, שביעית סי' כד, כתב שזה לא משנה, ובכל בית ושדה שנותן להם עובר על לא תחנם. אך הרא"ה קוק, מבוא לשבת הארץ פרק יב, מביא את דברי הרב זלמן ש"ך, שבמצב בו ממילא רוב אדמות ארץ ישראל ביד גויים, ניתן להקל. הרב שלמה גורן, תורת המועדים (ת"א תשנ"ו), עמ' 673-674, טען שאם כן, מלאחר הקמת המדינה אין תוקף להיתר המכירה, מאחר שרוב האדמות הם ביד ישראל. הרב עובדיה יוסף, "קונטרס היתר המכירה", מובא אצל: הרב יצחק יוסף, ילקוט יוסף, שביעית, עמ' תרעט-תרפא, דן אף הוא בזה.

18. הרב ישראל משקלוב, פאת השולחן סי' א, סעיף כ, ס"ק מא בבית ישראל לא קיבל את דברי הכפתור ופרח והוכחותיו, וכן הגאון מלובלין, בעל התורת חסד, חולק עליו. מובא אצל: רש"י זיין, לאור ההלכה, עמ' קכד.

19. "איסור לא תחנם שהוא לטובת היישוב", שו"ת הר צבי, זרעים ב, סי' מז. הרב קלמן כהנא, שנת השבע, מהדורה ראשונה כותב בשם החזו"א, שהיתרו של הכפתור ופרח הוא שאם לא ימכור לא יהיה לו ממון למזונותיו וזהו פקוח נפש.

המתיישבים מבתיהם, ולא גויים שאנסו,²⁰ אך אין זה משנה את מהות העניין. כבר כתב הרא"ה קוק, (אגרות הראיה, א, איגרת רל"ז): "כשיש כח כופה ומכריח, בין שיהיה מישראל או מאומות העולם, אז אין שום הבדל בין קלות לחמורות". לכן נראה שלאחר שאדם גורש מביתו, גם אם הקרקע תימסר אחר כך לריבונות גויים, מותר לו לקבל את כל הפיצוי המגיע לו. הוא איננו מסייע בכך למעשה העקירה, מאחר שהמעשה כבר נעשה, והוא מקבל פיצוי לנזקים שנגרמו לו כתוצאה מכך. לא רק זאת, הכסף נועד לסייע לו לשקם את חייו מחדש בישיבה ברחבי ארץ ישראל, ולכן מותר לקבל את הפיצויים.²¹

ה. הפרשת מעשר כספים מהפיצויים

האם יש להפריש מעשר כספים על הפיצויים?
מעשר כספים מפרישים על רווחים, ולא על שיפוי נזקים. כך מופיע בשם הספרי (שלא נמצא בדינו) בתוספות בתענית ט ע"א ד"ה עשר:

הכי איתא בסיפרי: "עשר תעשר את כל תבואת זרעך היוצא השדה שנה שנה" (דברים יד, כב). אין לי אלא תבואת זרעך שחייב במעשר, רבית ופרקמטיא וכל שאר רווחים מנין? ת"ל "את כל". דהוה מצי למימר את תבואתך, מאי "כל"? לרבות רבית ופרקמטיא וכל דבר שמרויח בו.

חלק מרכיבי הפיצוי הם שיפוי לנזק שנגרם כתוצאה מהעקירה והגירוש – הרס בתים, חממות, מבני תעשייה וכד', וכן דמי הובלה, ועוד. על אלה בוודאי שאין צורך להפריש, כי אין בהם כל רווח.²² רכיב נוסף בפיצוי הוא בגין עגמת נפש – תשלום נוסף שהתחשיב שלו הוא סך מסוים עבור כל שנת מגורים בגוש קטיף ובצפון השומרון לכל תושב, כולל ילדים. נראה שגם פיצוי זה, איננו נחשב לרווח או מתנה,

20. אמנם יש מאומות העולם שהפעילו לחצים שתכנית זו תצא לפועל, אך הגירוש עצמו בוצע בעקבות החלטת הממשלה והכנסת, ועל ידי באי כוחה הצבא והמשטרה.

21. הרב יעקב אפשטיין, "פיצוי המגורשים דינא דמלכותא או חמסנותא דמלכותא", חבל נחלתו, חלק ו, סי' מט, סובר שמותר אף להערים על מנהלת סל"ע באשר לתשלום הפיצויים. אך ראה שם בסוף התשובה את תגובתו של הרב דב ליאור, וכן את דברי הרב יעקב אריאל בדברי הברכה לספר, המסתייגים מכך.

22. הרב אהרן זכאי, הבית היהודי, חלק ה, פ"ב סי' לח סע' ה, כותב בשם הר"ע יוסף (מתשובה בכת"י), שאין צריך להפריש מעשר כספים על פיצוי בעקבות פציעה בתאונה, משום שזהו כסף שבא שלא ממסחר. כך משמע גם מדברי הרב יעקב ישעיהו בלוי, צדקה ומשפט, פרק ה סעיף ט הערה לז. זאת בשונה מדברי הרב צבי שפיץ, מנחת צבי, חלק ג, עמ' עו-עח. כאמור, נראה שאין מדובר כאן על רווח, אלא על פיצוי לפי אומדן בגין הפסדים שנגרמו.

מאחר שאף הוא בא לכסות נזקים והפסדים כספיים אחרים שנגרמו למגורשים. עצם המעבר ממקום למקום, ציוד ומיטלטלין שנהרסו בעקבות המעבר, או שלא ניתן היה להעבירם, אבדן פרנסה וקושי גדול שלא מאפשר לחיות באותה רמת חיים כפי שהיה לפני הגירוש, קשיים בשיקום ענף החקלאות, השתלבות במקום מגורים חדש, בעיות נפשיות ומשפחתיות שהתעוררו, ועוד ועוד. מאחר שקשה לאמוד בצורה מדויקת את הנזק, נקבעה הערכה כספית בדרך זו, אם כי ייתכן שלאדם שגר ביישובים שהוחרבו מעט שנים נגרמו נזקים גדולים יותר מהסוג של אלו שתוארו לעיל, מאשר לאדם שגר שנים רבות יותר במקומות אלו.²³ באופן כללי, הכסף נועד לסייע למגורשים לבנות מחדש את בתיהם במקומות אחרים בארץ ישראל, וחלק ניכר מהם מפתחים ובונים גם מקום התיישבות חדש בארץ. יש בזה גם ממד של מצוה, ואין זה שונה מהמקובל להפריש מעשר כספים לענייני מצוות וצדקה. מכל האמור עולה כי אין צורך להפריש מעשר כספים מכספי הפיצויים.²⁴

סיכום

א. לשלטון יש סמכות להפקיע רכוש ואדמות מאדם פרטי לטובת הכלל, אך לא כאשר הדבר כרוך באיסור תורה. גירוש יהודים מבתיהם ומנחלתם, ומסירת שטחי ארץ ישראל לריבונות גויים היא איסור תורה – לא תחנם.

ב. מכירת קרקע לגוי בהסכמה היא איסור תורה, ועל פי חלק מהראשונים חכמים קנסו את המוכר ואין הוא יכול ליהנות מהכסף. אך ראשונים אחרים מסבירים שקנס זה מוטל על המוכר ביתו לעבודה זרה.

ג. כניסה למשא ומתן מוקדם על פיצויים יכולה להתפרש כהסכמה לפינוי ולהתנתקות מחבלי ארץ ישראל, ומה גם שהיא מחלישה את המשך המאבק שתכנית העקירה לא תצא אל הפועל. אך נראה שלא ניתן לקנוס את מי שעשה זאת.

23. הרב אליעזר וולדינברג, שו"ת ציץ אליעזר ח"ו סי' כז פסק שיש לשלם מעשר כספים מכספי השילומים מגרמניה. זאת מאחר שהניצולים לא האמינו שיפוצו, והתייאשו, וממילא זה כסף חדש שבא אליהם. אמנם במקרה שלפנינו היה ידוע לכול שיהיה פיצוי על העקירה, ולא היה כאן ייאוש. הרב צבי שכטר, הר"ד סולוביצ'ק – נפש הרב, עמ' פז-פח, מספר שהר"ד סולובייצ'ק, התנגד בתחילה לשילומים מגרמניה, מאחר שחשש שבזה יכפרו על מעשיהם, והם גם בבחינת עמלק, אך לאחר שנים אמר שאולי טעה, מאחר שלולי הסיוע הכספי מגרמניה, לא הייתה יכולה המדינה להתקיים.

24. ראה עוד: הרב יעקב אפשטיין, "חיוב מעשר כספים מכספי פיצויי מגורשי גוש קטיף", חבל נחלתו, חלק ו, סי' ל.

ד. אדם שנאנס וגורש מביתו שבארץ ישראל בעל כורחו, בין על ידי גוי בין על ידי יהודי, וביתו או מקום ביתו נמסר לריבונות גויים, יכול לתבוע אף בערכאות, ולקבל את הפיצויים המגיעים לו.
ה. אין צורך להפריש מעשר כספים על כספי הפיצויים.